

7. Державний архів Вінницької області. Ф. Д-230, оп. 1, спр. 711, арк. 28
8. Кароєва Т. Р. «Історія має право сподіватися від міста Вінниці блискучого майбуття...». Вінниця, 2018. 202 с.
9. Совінський Є. В., Федоришен О. Ю. Прибутковий будинок Я. Співака // Пам'ятки історії та культури Вінницької області. Вінниця / упоряд.: Ю.А. Зінко, А.М. Подолинний. Вінниця, 2016. 274 с.
10. Рога А., Козак О. Вінницька родина Львовичів – власників особняка на Єрусалимці // Вісн. студент. наук. т-ва іст. ф-ту. Вінниця, 2023. Вип. 19. С. 85–88.
11. Денисова Л. М. Житловий будинок (поч. 20 ст., архіт.). // Пам'ятки історії та культури Вінницької області. Вінниця / упоряд.: Ю. А. Зінко, А. М. Подолинний. Вінниця, 2016. 274 с.

Зоя Гудченко

З ДОСВІДУ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАБУДОВИ ІСТОРИЧНИХ ПОСЕЛЕНЬ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІСТРЯНЩИНИ (КІНЕЦЬ 1960-Х – 2010-І РОКИ)

Анотація. У повідомленні висвітлюються питання архітектурно-етнографічних досліджень у зоні впливу Дністровського гідровузла; спроби порятунку пам'яток традиційного будівництва шляхом переміщення окремих із них у музеї просто неба; проблеми переселення мешканців із теренів затоплення та підтоплення на безпечні місця.

Ключові слова: Середня Наддністрянщина, дослідження, зона затоплення, водосховище, традиційна архітектура, переселенці, музеї просто неба, Поділля.

Zoya Gudchenko

FROM THE EXPERIENCE OF RESEARCHING THE STRUCTURE OF HISTORICAL SETTLEMENTS OF THE MIDDLE TRANSNISTRIA REGION (LATE 1960S - 2010S)

Abstract. The report highlights issues of architectural and ethnographic research in the area affected by the Dniester Hydroelectric Complex; attempts to preserve traditional buildings by moving some of them to open-air museums; and problems associated with resettling residents from flooded and submerged areas to safe locations.

Keywords: Middle Dniester Region, research, flood zone, reservoir, traditional architecture, resettlers, open-air museums, Podillia.

Історико-географічний регіон України Поділля, що розташований в басейні межиріччя Дністра та Південного Бугу, відомий унікальними ландшафтами і самотньою архітектурно-етнографічною спадщиною. За сучасним адміністративно-територіальним поділом до його теренів належать: Вінницька область (без північної смуги), південні та східні райони Хмельницької, Тернопільської, частини Одеської, Житомирської, Черкаської, Кіровоградської областей. Найвиразніші краєвиди з величними панорамами Дністра, глибокими каньйонами, стрімкими пагорбами та схилами поставали перед подорожніми на півдні регіону, викликаючи їхнє захоплення. Невипадково іноземці називали Поділля Українською Швейцарією, а Леся Українка в 1887 р. писала:

Красо України, Подоля!
Розкинулось мило, недбало!
Здається, що зроду недоля,
Що горе тебе не знавало! [1]

Проте насправді протягом багатьох століть цей квітучий і багатий край періодично страждав від нападів та спустошень агресивних сусідів – Кримського ханства, Османської імперії, Речі Посполитої, Австро-Угорської і Німецької імперій, а також від зазіхань Московії на українські землі. Красномовними свідками цих змагань є безліч фортифікаційних споруд на його обширах, чії руїни ще й сьогодні визначають архітектурне обличчя багатьох давніх поселень чи надають їм особливий колорит. Яскравими прикладами в цьому відношенні можуть слугувати: Жванець, Зіньків, Панівці, Сатанів, Сутківці, Чорнокозинці на Хмельниччині; Буша, Стіна, Озаринці на Вінниччині; Кудринці, Окопи, Скала Подільська, Золотий Потік, Підзамочок, Яблунівка на Тернопільщині.

Про минуле Поділля дізнаємось з історичних джерел [2, 3], археологічних розкопок, музейних колекцій, праць вітчизняних та зарубіжних авторів, зокрема енциклопедичних видань, в яких вміщено відомості про час заснування поселень, імена власників чи фундаторів, будівельні етапи зведення значних споруд, наявність млинів, вітряків, заїздів. Про культові споруди найбільше інформації оприлюднено в описах церков та парафій Подільської єпархії, а також працях Подільського єпархіального історико-статистичного комітету [4]. Польові дослідження науковців значно поглибили і збагатили досягнення попередників у вивченні історії Поділля – регіону прадавнього перебування тут людини [5].

Пам'ятки архітектури наочно ілюструють рівень матеріальної та духовної культури населення. Скельні монастирі, храми, оборонні споруди, панські маєтки, селянські обійстя формують багатопланову структуру культурної спадщини самотнього краю. Протягом останніх півстоліття тут відбулися кардинальні зміни. Окрім спільних для цілої України економічних та політичних чинників, на перший план вийшов технічний фактор, а саме – спорудження Дністровської гідроелектростанції і водосховища, яке поглинуло землі півдня

Хмельницької та Вінницької, а також півночі Чернівецької областей. Для багатьох історичних поселень, розташованих безпосередньо на березі Дністра і його допливів, як, скажімо, Стара Ушиця, Бакота, Студениця, Калюс, Кормань, уведення в дію Дністровського гідровузла означало штучне припинення їхнього тривалого існування; для деяких – ампутацію прибережних частин із найдавнішими вулицями і традиційною забудовою.

Русло Дністра перекрили восени 1981 року, але за 15 років до того були визначені окреслення зон затоплення і підтоплення водосховищем, складені переліки дворів потенційних переселенців. Керуючись цією інформацією, дослідники культурної спадщини на теренах загрожуваних земель (архітектори, археологи, етнографи, музейні працівники) активізували роботи з натурного обстеження, фіксації пам'яток та відбору окремих із них для перевезення в музеї просто неба. В багатьох відрядженнях і експедиціях у згадані поселення, починаючи з 1967 року, брала участь і авторка повідомлення як науковець КиївНДІТІ – Науково-дослідницького інституту теорії та історії архітектури і містобудування (до 1990 року), а також Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (з 1991 року). Архітектурно-етнографічному обстеженню підлягали різні аспекти просторового середовища сільських поселень Поділля: ландшафтні особливості, мережа вулиць, взаєморозміщення та типологія споруд селянських садиб, житлові, виробничі, господарські будівлі, малі архітектурні форми. До матеріалів фіксації пам'яток включалися обміри планів, фасадів, перетинів будівель, замальовки та фотографування всіх складових досліджуваних об'єктів як зовні, так ізсередини, архітектурні фрагменти, деталі, декор.

Матеріали польових досліджень поповнювали архівні фонди установ, що споряджали експедиції. Вони слугували науково достовірним підґрунтям для наступного оприлюднення у виданнях. Деякі виявлені пам'ятки народної архітектури та побуту вдалося врятувати шляхом перевезення їх до музеїв просто неба, де вони експонуються у відповідній зоні «Поділля». Зокрема в Національному музеї народної архітектури та побуту України (м. Київ) вже близько 50 років зберігаються селянські садиби, вітряк, церква, зафіксовані ще під час перших експедицій в Наддністрянщину в кінці 1960-х років [6].

Доречно згадати і про спробу створення регіонального музею Поділля у м. Кам'яні-Подільському відповідно до постанови Хмельницького облвиконкому від листопада 1969 року в якості відділу просто неба історичного музею-заповідника. В 1971 році автором повідомлення була опрацьована програма форппроєкту та ескізний проєкт музею біля підніжжя старовинного замку у передмісті Карвасари. Програмою передбачалося репрезентувати в експозиції житлові, господарські, культові, виробничі споруди подільського села разом із внутрішнім обладнанням, знаряддями праці, малими архітектурними формами (огорожами, брамами, хвіртками,

криницями, вуликами-дуплянками тощо). Очікувалося, що попередньо виявлені в селах пам'ятки після повноцінної фіксації будуть розібрані на окремі пронумеровані елементи, перевезені на відповідні музейні ділянки та розміщені в притаманному для них природному оточенні. Окрім перевезених до експозиції планувалося долучити об'єкти, що первісно існували на місці, визначеному для регіонального музею Поділля: Хрестовоздвиженську дерев'яну церкву 1801 року, меморіальний знак кінця XIX століття над потічком, декілька хат, залишки кам'яних огорож колишніх садіб, колодязі, містечковий житловий будинок кінця XIX століття [7].

Однак, незважаючи на значні обсяги виконаних робіт, реалізувати музей просто неба Поділля в Кам'янці-Подільському не вдалося через недостатнє фінансування. Як уже підкреслювалося, протягом останніх 10–15 років перед введенням у дію першої черги Дністровської ГЕС максимальні зусилля архітектурно-етнографічних експедицій були зосереджені на дослідженнях культурної спадщини традиційних подільських поселень, приречених на зникнення, та можливому порятунку деяких об'єктів.

Одночасно фахівці проектних інститутів відповідно до профілю вирішували питання переміщення частини населення із зони затоплення і підтоплення на безпечні терени. Це відбувалося в різний спосіб: повне переселення всіх мешканців, часткове переселення з нижніх на верхні топографічні позначки поселення. Якщо ступінь переселення складав 30–40 %, розроблялися проекти на спеціально відведених землях, якщо відсоток був менше – переселенців розміщували в нових мікрорайонах існуючих сіл або ж надавали можливість вільно будуватися деінде за власним бажанням.

У генеральних планах поселень, пов'язаних із масовим переміщенням значної кількості людей, передбачалося, окрім житлового будівництва, ще й спорудження громадських будівель (клубів, шкіл, дитячих садків, магазинів, амбулаторій, бань).

Вивчення цього питання на новітньому етапі під час натурного обстеження низки сіл у Кам'янець-Подільському, Новоушицькому районах Хмельницької області та в Могилів-Подільському районі Вінницької області восени 2005 року довело, що плани були реалізовані десь повністю, а десь лише частково. Застосовано такі принципи розміщення житла переселенців: у вигляді мікрорайонів, окремих вулиць або ж дисперсне вкраплення новобудов у планувальну систему певного поселення, що склалася раніше. Передбачені генпланами громадські центри переважно не набули характеру архітектурних ансамблів, а здійснені фрагментарно. Не виправдалася й запланована кількість переміщених осіб, оскільки вони мали вільний вибір пунктів дислокації.

Типові проекти житлових будинків пропонувалися для переселенців районними управліннями архітектури. Найбільшим попитом користувалися одноквартирне, меншим – дво- або багатоквартирне житло. Самодіяльне будівництво, починаючи з

1980-х років, поступово зникає, за винятком реконструкції наявних раніше зведених хат.

Забудова для переселенців, що розташована переважно за рахунок відведення польових угідь на рівнинних теренах, характеризується одноманітністю, аскетичністю, спрощеним оздобленням. Її вигляд значною мірою залежить від заможності родини. Будиночок старої людини, інколи навіть без огорожі, не можна порівнювати з добротними обійстями молоді сім'ї, де стіни споруд декоровані різними засобами виразності, а двір обнесено міцною огорожею із сучасних матеріалів промислового виробництва. Проте спільною вадою житла переселенців на нових землях, відірваних від історичного коріння, є втрата регіональної ідентичності.

Чи підлягає вона збереженню взагалі, враховуючи невблаганний плин часу?

Деякі роздуми з цього приводу виникли в процесі досліджень традиційної забудови історичних сіл Стіна (2000 р.) [8] та Буша (2007 р.) [9] Вінницької області.

Як вдалося спостерегти, в цих селах, подібно до багатьох інших поселень середньої течії Дністра, лишається незмінною їх планувальна структура, породжена горбистим природним ландшафтом, який визначає напрями вулиць, провулків, глухих кутів. Більшість селянських садиб розміщені на терасах вище або нижче відносно вулиці. В'їзди до садиби влаштовані у вигляді рукавів, а ворота тоді стоять під кутом до вулиці. Вхід у двір – східцями вгору або вниз відносно вулиці. Ворота фланкують монументальні стовпи-обереги, витесані з пісковика, що мають наметові завершення та інколи – декоративне оздоблення, різьблене на камені, або напис року зведення. Надвірна забудова має терасне розміщення на різних позначках двору, що потребує влаштування підмурків, підпірних стінок із природного каменю. Огорожі теж кам'яні. Протягом тривалого часу існування селянського господарства є можливості для покращення взаємозв'язків між об'єктами забудови, відмови від непотрібних або руїнованих споруд, вдосконалення планувальних характеристик хати (будинку) шляхом добудов, перебудов, заміни стінових матеріалів, перекриття, даху.

Своєрідною особливістю наддністрянських поселень, де багато водних джерел, є давній досвід влаштування на їх базі громадських пралень – теплиць (шипот, ізвор), в яких вода взимку не замерзала.

Отже, дослідження останніх десятиліть упевнюють, що, незважаючи на поступ нівелюючих тенденцій, житлова забудова регіону зберігає яскраві традиційні риси, насамперед – органічність архітектури і природного оточення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Леся Українка. Зібрання творів : у 12 т. / [редкол.: Є.С. Шаблійовський (голова) та ін.]. Київ : Наукова думка, 1975.

- Т. 1 : Поезії / [упоряд. та прим. Н. О. Вишневської ; ред. тому А. А. Каспрук]. С. 92–93.
2. Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. Warszawa : nakład i druk S. Orgelbranda Księgarza, 1845. Т. 2–3.
 3. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich pod red. B. Chlebowskiego. Warszawa, 1893. Т. IV, Т. X, Т. XIV.
 4. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Вып. 9: Приходы и церкви Подольской епархии / Под ред. Е. Сецинского. Каменец-Плодольск, 1901. 1267 с.
 5. Косміна Т. Сільське житло Поділля. Кінець XIX – XX ст. : історико-етнографічне дослідження. Київ : Наукова думка, 1980. 189 с.
 6. Гудченко З. Музеї народної архітектури України. Київ : Будівельник, 1981. 117 с.
 7. Гудченко З. Архитектурно-планировочные проблемы создания музеев на открытом воздухе в Украинской ССР (18.840 архитектура). Дис. На соискание научной степени кандидата архитектуры. Приложения. К., 1971.
 8. Одвічна Русава (етнографія та фольклор с. Стіна на Поділлі) / [наук. ред. В. А. Косаківський, відп. ред. Т. О. Цвігун]. Вінниця, 2003. 224 с.
 9. Буша: природа, археологія, історія, етнографія та фольклор сіл Бушанської сільської ради / за наук. ред. В. А. Косаківського. Вінниця : Вінницька газета, 2009. 208 с.
 10. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР : иллюстрированный справочник-каталог в 4 т. / глав. ред. Н. Л. Жариков. Київ : Будівельник, 1983–1986.
 11. Сіцинський Є. Нариси з історії Поділля : з 48 малюнками та історично-археологічною мапою. Ч. 1 : Нарис 1 : Загальний огляд історії Поділля ; Нарис 2 : Передісторія Поділля. Вінниця : [з друкарні Української Академії Наук], 72 с.

Егор Пархоменко

ВІННИЦЬКА МОЗАЙКА: ПРОБЛЕМА ЕКСПЛУАТАЦІЇ СОВЕТСЬКОГО СПАДКУ

Анотація. У статті досліджується феномен советської мозаїки на території України як унікального явища монументального мистецтва XX століття, що поєднувало естетичну виразність із політичною функцією. Простежено еволюцію цього виду мистецтва від засобу ідеологічної пропаганди до елемента культурної спадщини, який сьогодні потребує осмислення в контексті деколонізаційних процесів. Особливу увагу приділено зразкам вінницьких мозаїк – як тим, що зазнали руйнування